

Bodnár Eszter

Alkotmányjogi Tanszék

Témavezető: Dezső Márta

ALKOTMÁNYJOGI PANASZ MINT A POLITIKAI RÉSZVÉTELI JOGOK VÉDELMENEK ESZKÖZE

Kevés olyan vitatott jogintézménye van ma az alkotmányjognak, mint az alkotmányjogi panasz. Neves kutatók – köztük korábbi és jelenlegi alkotmánybírák – bírálják a törvényi szabályozást és kiáltanak „valódi alkotmányjogi panaszért”, vagy fogalmazznak meg éles kritikát az Alkotmánybíróság gyakorlatát illetően.¹

Jelen tanulmány azonban távol kíván maradni e vitáktól, és kifejezetten a politikai részvételi jogok és az alkotmányjogi panasz intézményének kapcsolatára fókuszál. Az elmúlt 20 évben lezajlott választások és népszavazások nagy számára,² valamint az érintettek széles körére tekintettel ugyanis igazán meglepő, hogy az Alkotmánybíróság esetjogában csak egy tucat azoknak az ügyeknek a száma, amikor választási vagy népszavazási ügyben fordultak alkotmányjogi panasszal a testülethez.³

A kevés beadványt ráadásul alacsony eredményesség jellemzi. A panaszok nagy részét az Alkotmánybíróság visszautasította, mert nem feleltek meg az előterjesztés feltételeinek, azaz vagy arra nem jogosult terjesztette be az indítványt, vagy a jogosult még nem merítette ki a rendelkezésére álló valamennyi jogorvoslati lehetőséget.

Az érdemében vizsgált ügyek közül egyetlen hozott sikert a panaszosnak: az Alkotmánybíróság az alkotmányellenes jogszabályhelyet megsemmisítette, azonban – erre

¹ A témáról bővebben ld. SÓLYOM László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001; SÁRI János–SOMODY Bernadette: Alapjogok. Osiris Kiadó, Budapest, 2008; BRAGYÓVA András: Az alkotmányjogi panasz fogalma. In: Dezső Márta – Kukorelli István (szerk.): Ünnepi kötet Sári János egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2008, 69-77. o.; ÁDÁM Antal – TORDAI Csaba – HANÁK András – DOMÁNY András: Az Alkotmánybíróság első kilenc éve. Fundamentum, 1999, 2. szám 71-83. o.; UITY Renáta: Egyéni jogséremlmek és az Alkotmánybíróság. In: Halmai Gábor (szerk.): A megtalált alkotmány? / The Constitution Found? INDOK, Budapest, 2000, 186-207. o.; ENYEDI Krisztián: Az „állandó gyakorlat” az alkotmánybírói panaszjelzésben. Fundamentum, 2007/3. szám 65-73. o.

² 1989 óta öt általános országgyűlési választásra, öt általános önkormányzati választásra került sor, két alkalommal európai parlamenti választást, hatszor népszavazást tartottak. A lezajlott időközi választások, valamint helyi népszavazások száma több száz.

³ Népszavazási ügy alatt a népszavazás kifizésétől a jogerős eredmény megállapításáig terjedő időszak során keletkezett jogorvoslati ügyeket értem, tekintettel arra, hogy a tanulmány terjedelme nem engedi meg, hogy a népszavazási hitelesítési eljárással is foglalkozzak

irányuló kérelem hiányában – a testület nem zárta ki a jogszabály konkrét ügyben való alkalmazását, így egyedi jogkövetkezmény megállapítására nem került sor.⁴

E tanulmány azt elemzi, hogy milyen kilátásai lehetnek annak a beadványozónak, aki választási vagy népszavazási ügyben keres egyéni jogsérelmére alkotmányjogi panasz útján az Alkotmánybíróságnál orvoslást. A vizsgálat a jelenlegi szabályozásra és joggyakorlatra koncentrál, de a szerény esetjog miatt kísérletet tesz a joggyakorlat lehetséges alakulásának előrejelzésére is. Nincs kizárva, hogy e terület megvizsgálása nem választ ad az alkotmányjogi panasszal kapcsolatos égető kérdésekre, hanem tovább szaporítja azokat.

1. Alapeljárások (a jogorvoslati jog kimerítése)

Mit értek választási és népszavazási eljárás alatt? Melyek azok az ügyek, amelyek folytatása alkotmányjogi panasz lehet?

A választási és népszavazási eljárásban a névjegyzékkel kapcsolatos ügyektől egészen az eredmény megtámadásáig számos eljárási mozzanat képezheti jogorvoslat tárgyát.

A választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény (Ve.) négyféle jogorvoslati eszközt ismer. Kifogást bárki benyújthat a választási jogszabályok vagy a választási és választási eljárási alapelvek megsértésére hivatkozva. A kifogás folytán a választási bizottság határozatot hoz, amely fellebbezéssel megtámadható. A másodfokú határozat elleni jogorvoslati eszköz a bírósági felülvizsgálati kérelem. Ha a határozatban név-, szám- vagy más elírás van, a választási bizottság a hibát kérelemre vagy hivatalból kijavíthatja.

A választási eljárásban valamennyi jogorvoslat rendes jogorvoslat, azaz csak jogerőre még nem emelkedett határozatokat lehet vele megtámadni. A rendkívüli jogorvoslatok választási eljárásban való alkalmazása ugyanis veszélyeztetné a választási eljárás gyors lezárását, az eredmény hiteles megállapítását, így súlyosan sértené a jogbiztonság követelményét.

A választási eljárásban a fellebbevíteli rendszer általában kétfokú: az első fokon eljáró szerv határozatát kétszer lehet rendes jogorvoslattal megtámadni. Ez alól kivétel, ha az OVB első fokon jár el – határozata ellen csak bírósági felülvizsgálati kérelmet lehet igénybe venni.

A bírósági felülvizsgálati eljárás eredményeként hozott döntés ellen jogorvoslatnak helye nincs.

A választási eljárásban a jogbiztonság érdekében a választási eredmény minél gyorsabb megszületése indokolt. Ezt jelentősen akadályozná, ha a kasszációs rendszer miatt az ügy alacsonyabb szintű szervhez kerülne vissza elbírálásra, ezért a felülbírálati jogkör terjedelme szerint a választási eljárásban reformatórius fellebb-

⁴ 23/2005. (VI. 17.) AB hat.

viteli rendszer uralkodik: a magasabb fokú szerv a határozatot csak helybenhagyhatja vagy megváltoztathatja.

Néhány speciális ügyben az elsőfokú jogorvoslati fórum nem valamely választási bizottság, hanem a helyi választási iroda (HVI) vezetője, azaz a jegyző. Ezek a névjegyzékkel, illetve a külképviseleti névjegyzék összeállításával kapcsolatos kifogások. Amennyiben a HVI vezetője a kifogásnak nem ad helyt, azt automatikusan továbbítja a helyi bírósághoz, Budapesten a Pesti Központi Kerületi Bírósághoz.⁵ Végső soron tehát itt is bíróság elé kerülhet az ügy.

Az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (Abtv.) 48. § (1) bekezdése szerint az alkotmányjogi panasz benyújtásának a feltétele, hogy a rendelkezésre álló egyéb jogorvoslati lehetőségeket már kimerítették, illetve más jogorvoslati lehetőség nincs biztosítva. A választástípusokhoz igazodó, bonyolult fórumrendszer ismertetését itt mellőzve megállapíthatjuk, hogy a választási eljárásban a jogorvoslati lehetőségek kimerítése főszabály szerint azt jelenti, hogy az ügy bírósági határozattal zárul, akár helyi, akár megyei/fővárosi bíróság, akár a Legfelsőbb Bíróság előtt.

Egy kivétel van, amikor az ügyben a jogalkotó nem biztosított bírósági felülvizsgálatot. Ez az egyéni választókerületek kialakítása az önkormányzati választáson, ahol a HVI vezetőjének döntését a területi választási iroda (TVI) vezetőjénél lehet megtámadni. A TVI vezető döntése ellen viszont további jogorvoslatnak helye nincs.⁶ Ebben az esetben a TVI vezetőjének határozata jelenti a jogorvoslati jog kimerítését és alapozhatja meg az alkotmányjogi panasz benyújtását.⁷

A népszavazási eljárásban – a népszavazás kitűzésétől az eredmény megállapításáig – a választási eljárásnál ismertetett jogorvoslati rendszer működik. Ennek oka, hogy a Ve. kódex jellegű eljárási jogszabály, amelynek hatálya kiterjed valamennyi közjogi választásra és népszavazásra. Így a jogorvoslati kérelmet a népszavazási eljárásban is a legmagasabb szinten (másod- vagy harmadfokon) bíróság bírálja el.

A jogorvoslati rendszer vizsgálata során nem kerülhetjük ki azt a kérdést, hogy a Ve. 84. § (10) bekezdése nem zárja-e ki az alkotmányjogi panasz lehetőségét választási és népszavazási ügyekben. E rendelkezés szerint a választási eljárásban benyújtott bírósági felülvizsgálati kérelem alapján született bírósági határozat ellen további jogorvoslatnak helye nincs. Az Alkotmánybíróság ugyanis az 57/1991. (XI. 8.) AB határozatában rámutatott arra, hogy az alkotmányjogi panasz jogorvoslat. Ez következik egyrészt abból, hogy a törvény a jogintézményt panasznak

⁵ Ve. 20/E. §

⁶ Ld. Ve. 102. §. Az Alkotmánybíróság értelmezése szerint a jogorvoslatihoz való jog nem feltétlenül a bírósághoz való fordulás jogát jelenti, elegendő, ha a jogalkotó más szervhez vagy ugyanazon szervben belül magasabb fórumhoz való fordulás jogát biztosítja [először: 5/1992. (I. 30.) AB hat.]

⁷ A választási jogorvoslati rendszer részletes elemzését ld. BODNÁR Eszter: A választási jogorvoslati rendszerről. In: Nagy Marianna (szerk.): Jogi tanulmányok 2007, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007, 7-20. o.

nevezi, másrészt abból, hogy azt az egyéb jogorvoslati lehetőségek kimerítése után, vagy más jogorvoslati lehetőség hiányában, vagyis végső jogorvoslatként biztosítja a jogosult számára. E jogorvoslatához való alanyi jogosultság ugyanakkor nem minősül általános jogorvoslatnak, mert az csak kivételesen, a jogerő beállta után, továbbá alkotmányos alapjog sérelme esetén vehető igénybe. Álláspontunk szerint a Ve. 84. § (10) bekezdésében a „jogorvoslat” kifejezés kizárólag a bírósági úton igénybe vehető rendes és rendkívüli jogorvoslatokat zárja ki, az alkotmányjogi panasz nem tartozhat ebbe a körbe. Ezt az értelmezést követi az Alkotmánybíróság is, eddig ugyanis nem utasított el alkotmányjogi panaszt hatáskör hiányára hivatkozva. Vizsgáljuk meg először az alkotmányjogi panasz benyújtásának feltételeit.

2. Alkotmányban biztosított jogok

Alkotmányjogi panasz az Alkotmányban biztosított jogok megsértése miatt nyújtható be. Milyen alapjogok megsértése merülhet fel a választási és a népszavazási eljárásban?

Elsősorban a politikai részvételi jogok, a választójog és a népszavazáshoz való jog kerülhet szóba. A választójog magában foglalja a szavazati jogot (az aktív választójogot), valamint a jelöltként való indulás jogát (a passzív választójogot). Az Alkotmánybíróság többször kijelentette, hogy a választójogot kiemelten fontos politikai jognak tekinti, ugyanis a választópolgárok kizárólag az aktív választójog négyévenkénti gyakorlása révén tudnak befolyást gyakorolni a legfelsőbb államhatalmi és népképviselői szerv összetételére.⁸

A népszavazáshoz való jog szintén politikai alapjog. Az Alkotmánybíróság már a 987/B/1990/3. AB határozatában kimondta, hogy a népszavazáshoz való jog a népfeltség elvéből következő alkotmányos alapjog. A népszavazáshoz való jog, mint alanyi jog kiterjed a népszavazás kezdeményezésére, támogatására (beleértve az aláírást és aláírások gyűjtését), illetve a szavazásban való részvételtre.⁹

Természetesen a választási és népszavazási eljárás során más alapjogok megsértése is felmerülhet. Elsősorban a politikai jogok, különösen a véleménynyilvánítás szabadsága, illetve a gyülekezési jog megsértése fordulhat elő, mely jogok biztosítása a demokratikus választások lebonyolításának elengedhetetlen feltétele.¹⁰ Ezen kívül a jogorvoslatához való jog az, amely leginkább sérülékeny a választási eljárásban.

Az Alkotmánybíróság gyakorlatát áttekintve azonban arra jutunk, hogy a testület nem követeli meg, hogy konkrét alapjogot jelöljön meg az indítványozó, elegendő az, ha az alkotmányos alapjogait általában sértették meg. Erre a következtetésre jut

⁸ Először a 6/1991. (II. 28.) AB határozatban jelenik meg ez az érvelés

⁹ 52/1997. (X. 14.) AB hat. – ebben a tanulmányban kizárólag e harmadik összetevő, a népszavazáson való szavazás joga érvényesülését vizsgáljuk

¹⁰ A választójogról más politikai jogokkal összefüggésben ld. DEZSŐ Márta: A politikai jogok és a választójog az alkotmányban. Acta Humana, 1995, 18-19. szám 170-185. o.

Lábady Tamás is: „Az alkotmányos panaszeljáráásban, ha bármely természetes vagy jogi személy úgy találja, hogy alkotmányos alapjogait általában, vagy bizonyos speciális jogát a közhatalom (valamely hatóság) megsértette, egy különös jogintézmény – az ún. alkotmánypanasz – segítségével az alkotmánybírósághoz fordulhat jogvédelemért.”¹¹ Petrétei József ettől tovább megy, szerinte az alkotmányjogi panasz nemcsak az alapjogokra tekintettel, hanem az Alkotmányba foglalt alapelvek, értékek vonatkozásában is jogvédelmet biztosít.¹²

Ily módon nem kell szorosan ragaszkodnunk a fent felsorolt alapjogok megsértéséhez, hiszen ezen értelmezés alapján egyéb alkotmányos szabályokba, pl. a választási alapelvekbe, az egyenjogúság elvébe vagy a jogállamiság elvébe ütköző jogszabály éppúgy megalapozhatja az alkotmányjogi panasz sikerét.¹³

Az Alkotmánybíróság határozatait olvasva az is világossá válik, hogy a testület az alapjog-sérelmet mintegy „beleérti” a norma alkotmányellenességébe, azaz ha a jogszabály alkotmányba ütközik, és azt az indítványozó ügyében alkalmazták, akkor ez önmagában megalapozza az alapjogsérelmet.¹⁴

3. Indítványozói jogosultság

Az Alkotmánybíróság az alkotmányjogi panasz beérkezésekor vizsgálja az indítványozói jogosítványt. Bár az Abtv. 21. § (4) bekezdése szerint alkotmányjogi panasz benyújtására bárki jogosult, ez természetesen csak korlátozásokkal igaz. Az első, általánosabb korlátozás, hogy a bárki szó csak jogképességgel bíró természetes és jogi személyeket fed.¹⁵

A másik korlátozás kapcsolatot teremt az indítvány alanya és tárgya között. Az Abtv. 48. § (1) bekezdése szerint ilyen ügyben az fordulhat az Alkotmánybírósághoz, akinek a jogsérelme az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása folytán következett be. Az alkotmányjogi panasz benyújtása tehát csak azt illeti meg, aki részt vett egy megelőző jogalkalmazó, bírósági vagy hatósági eljárásban, ahol alkotmányellenes jogszabályt alkalmaztak. Milyen minőséget jelent ez a részvétel? Ezt a kérdést a polgári eljárást követő alkotmányjogi panasznál már vizsgálta az

¹¹ LÁBADY Tamás: A populáris akció és az egyéni jogvédelem biztosítása az alkotmánybírósági eljárásban. Magyar Jog, 1991, 7. szám 385. o.

¹² PETRÉTEI József: Alkotmány és alkotmányosság. Magyar Közigazgatás, 1995, 1. szám 20. o.

¹³ Mindhárom példa igencsak esélyes lehet alkotmányjogi panasz alapjaként, mert eddig is számos esetben adtak okot alkotmányellenes választójogi vagy népszavazási jogszabályhelyek megsemmisítésére. Pl. 6/1991. (II. 28.) AB hat., 23/2005. (VI. 17.) AB hat.

¹⁴ Magam részéről meglepőnek tartom ezt az értelmezést, mindenesetre az Alkotmánybíróság – kimondatlanul – ezt a gyakorlatot követi. Egy kivétel: 65/1992. (XII. 17.) AB hat.: a mentelmi jog nem sorolható az Alkotmányban szabályozott alapvető jogok közé, ezért az alkotmányjogi panasszal megtámadott – a képviselő mentelmi jogának felfüggesztését kimondó – országgyűlési határozat ellen alkotmányjogi panasz benyújtásának nincs helye.

¹⁵ 1451/D/1996. AB hat.

Alkotmánybíróság. A 41/B/1993. AB határozatban elismerte, hogy a perben beavatkozóként résztvevő személy benyújthat alkotmányjogi panaszt, mert adott esetben a per közvetlenül kihatott a beavatkozó alkotmányos jogaira (ott tulajdonjogára).

A választási eljárásban ennél bonyolultabb a helyzet. Ez az eljárás ugyanis nagyban eltér a polgári, büntető, de még a közigazgatási eljárás rendszerétől is.

A választási jogorvoslati ügyek kezdeményezése teljesen más értelemben kívánja meg az érintettséget, mint egyéb eljárások. A Ve. 77. §-a a kifogás benyújtását egyfajta *actio popularis*ként határozza meg: kifogást a választásra irányadó jogszabály, illetőleg a választás és a választási eljárás alapelveinek megsértésére hivatkozással bárki benyújthat.¹⁶ A másod-, illetve harmadfokú jogorvoslat benyújtására jogosultak köre csak némileg szűkebb: a választási bizottság elsőfokú határozata ellen bármely választópolgár, jelölt, jelölő szervezet, illetőleg az ügyben érintett jogi személy fellebbezést nyújthat be, és ugyanez a kör nyújthat be bírósági felülvizsgálat iránti kérelmet is.¹⁷

Az alkotmányjogi panasz eljárás érintettséget feltételez („akinek a jogsérelem”). Vizsgáljuk meg, hogy ez az érintettség egybeesik-e a Ve.-ben meghatározott széles körű érintettséggel.

Az Alkotmánybíróság határozataiban nem olyan könnyű egyértelmű választ találni arra, hogy mi számít saját ügynek, mert a panasz elfogadhatóságának vizsgálatánál amennyiben az Abtv. 48. § (1) bekezdésének egyik eleme nem teljesül, a testület a további törvényi feltételek fennállását már nem vizsgálja.¹⁸

Az első megfigyelésünk, hogy amennyiben az alkotmányjogi panasz alapja egy eljárás jellegű szabály alkotmányellenessége, akkor az *actio popularis* benyújtójának, az ügy elindítójának kilétét, érintettségét az Alkotmánybíróság egyáltalán nem vizsgálja. Közérthető példával élve: az előterjesztő egy tipikusan eljárás szabály, a választási jogorvoslati kérelem beérkezésének határidejét pontatlanul megállapító rendelkezés alkotmányellenességére hivatkozott. Ő maga kifogást nyújtott be, és e kifogást éppen a nem egyértelmű szabályozás miatt érdemi vizsgálat nélkül elutasították. Az alkotmányjogi panasz szempontjából lényegtelen volt – ezért az Alkotmánybíróság nem is vizsgálta –, hogy a kifogás benyújtására milyen ügyben, „saját ügyében” került-e sor.¹⁹

Mi a helyzet az anyagi jogi szabályok alkotmányellenességére hivatkozás esetén? Azt egyértelműnek tekinthetjük, hogy aki a névjegyzékből való kihagyás, névjegyzékből való törlés vagy névjegyzékbe való felvétel miatt a saját ügyében nyújt be

¹⁶ Ezzel a megoldással nem mindenki ért egyet. Molnár Miklós szerint nem helyes irány a jogorvoslati jog parttalaná tétele, mert az sérelmes lehet a jogbiztonságra nézve. Indokoltabbnak találja a jogorvoslati jognak az alanyi jog, illetve a jogos érdek érintettségére alapozását. Ld. MOLNÁR Miklós: A választási eljárás jog korszerűsítési irányairól. Magyar Közigazgatás, 2004, 11. szám 665. o.

¹⁷ Ve. 79. § (1) bek. és 82. § (1) bek.

¹⁸ Pl. 31/2006. (VII. 5.) AB végzés

¹⁹ 23/2005. (VI. 17.) AB hat.

kifogást, amely eljut a bírósági szakaszig, az a személy alkotmányjogi panasz benyújtására is jogosult. Hiszen itt az ő alapjogának a megsértéséről van szó.²⁰ Ugyanígy van indítványozói jogosultsága annak a jelöltnek, akit nem vettek nyilvántartásba, és e döntés ellen valamennyi jogorvoslati lehetőségét kimerítette.

De vegyünk egy kevésbé nyilvánvaló megoldású példát.²¹ A helyi népszavazás eredményét az indítványozó megtámadta a területi választási bizottságnál, majd a megyei bíróságnál, és az elutasító határozatok után alkotmányjogi panaszt nyújtott be. Az Alkotmánybíróság nem utasította el az indítványt arra hivatkozva, hogy arra nem jogosult nyújtotta be.

Arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy az Alkotmánybíróság sem eljárási, sem anyagi jogi jogszabályok alkotmányellenességére hivatkozás esetén nem vizsgálja, hogy az indítványozó milyen kapcsolatban áll az adott választással. Azaz úgy tekinti, hogy mindazok, akiket a Ve. választási jogorvoslat benyújtására feljogosít, és akik ezzel élnek is, ezzel megalapozzák érintettségüket, azaz alkotmányjogi panasz benyújtására is lehetőségük van. Így tehát a Ve. és az Abtv. szerinti érintettség alapvetően egybeesik.

A másik problémát az okozhatja, ha a jogorvoslati eljárás egyes szakaszaiban a beadványozók személye különbözik. Tekintsük át az összes olyan esetet, amely előfordulhat.

1. Ez a pont az egyetlen, amely megtörtént esetet írhat le. *A* kifogást nyújtott be az OVB-nél, amely a kifogást elutasította. Ezt *B* támadta meg a Legfelsőbb Bíróságon, de bírósági felülvizsgálati kérelmét a bíróság elutasította.²² Az alkotmányjogi panaszt viszont *C* nyújtotta be. Az Alkotmány-bíróság a panaszt visszautasította, mert az indítványozó jogosulatlanul terjesztett be kérelmet. Az Alkotmánybíróság szerint ennek oka, hogy az elsőfokú OVB határozat és a másodfokú LB döntés nem az indítványozó által kezdeményezett eljárás alapján született.²³

2. A fenti ügyből egy következtetést mindenképpen levonhatunk: az alkotmányjogi panasz indítványozójának akkor van a legnagyobb esélye, ha az alapügyben valamennyi jogorvoslati kérelmet ő nyújtotta be.

3. Viszonylag egyszerű megítélésű az is, ha a kifogást *A*, a bírósági felülvizsgálati kérelmet *B*, az alkotmányjogi panaszt viszont megint *A* terjeszti elő. *A* nem meri-

²⁰ Itt természetesen egy olyan elméleti esetet feltételezünk, hogy létezik egy alkotmányellenes jogszabály, amely miatt a beadványozót kihagyták a névjegyzékből

²¹ Ld. 76/2007. (X. 19.) AB hat.

²² Mivel az ügy még a Ve.-t módosító 2005. évi LXXXI. tv. hatályba lépése előtt zajlott, a másodfokú jogorvoslat iránti kérelmet szintén kifogásnak nevezték

²³ 31/2006. (VII. 5.) AB végzés

tette ki a valamennyi rendelkezésére álló jogorvoslatot, ezért jogosulatlanul terjesztette be az alkotmányjogi panaszt.²⁴

4. Mi a teendő, ha a kifogást *A*, a bírósági felülvizsgálati kérelmet és az alkotmányjogi panaszt *B* nyújtja be? Itt két eset lehetséges:

a) Ha az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása – és ezáltal az alapjogsértés – másodfokon, a bírósági felülvizsgálati kérelem elbírálásakor következett be, akkor *B* mindenképpen jogosult az alkotmányjogi panasz benyújtására, hiszen teljesül az Alkotmánybíróság által megkövetelt feltétel, miszerint a sérelmezett döntés az indítványozó által kezdeményezett eljárás alapján született.²⁵

b) Ha az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása – és ezáltal az alapjogsértés – a kifogás elbírálásakor, az elsőfokú határozat meghozatalakor következett be, akkor az Alkotmánybíróság szerint *B* nem jogosult alkotmányjogi panasz benyújtására. Teljesen érthető, hogy az Alkotmánybíróság a megelőző eljárásban valamilyen szintű részvételt követel meg, de hogy ennek az elsőfokú eljárás megindításától fenn kell állnia, azzal a magunk részéről nem tudunk egyetérteni.

Benyújthat-e alkotmányjogi panaszt az, aki az alapeljárásban egyáltalán nem vett részt? Álláspontunk szerint igen, ha a jogerős – már megtámadhatatlan – határozat rá nézve jogot vagy kötelezettséget keletkeztet. Ilyenkor nem kizárt, hogy egy alkotmányellenes jogszabály valamely alapjogát sérti, és további jogorvoslatra nincs lehetőség. Az indítványozói jogosultságot támogatja, hogy a Ve. szerint a határozatot kézbesíteni kell a kérelmező mellett annak is, akire a határozat jogot vagy kötelezettséget keletkeztet vagy származtat.

4. A határidő számítása

A harmadik – és a legkönnyebben megítélhető – feltétel, amit az érdemi elbírálás előtt az Alkotmánybíróság vizsgál, az a határidő megtartása. Az Abtv. 48. § (2) bekezdése szerint az alkotmányjogi panaszt a jogerős határozat kézbesítésétől számított hatvan napon belül lehet írásban benyújtani.

Mivel a választási és népszavazási eljárásban nincsenek rendkívüli jogorvoslatok, egyértelmű, hogy a határidő a rendes jogorvoslati lehetőségek kimerítését követően indul. A Ve. biztosítja, hogy a határozatot az érintettek kézbesítsék, így módon a határidő a határozat kézhezvételével kezdődhet.²⁶ Az Alkotmánybíróság a határidőt eljárási határidőnek tekinti, ezért gyakorlata szerint a 60. napon postára adott indítványokat is határidőben beérkezettnek tekinti.²⁷

²⁴ Az sem segít rajta, hogy ügyében valaki más – jelen esetben *B* – ezt megtette helyette

²⁵ Ld. 1. pont

²⁶ Ve. 29/C. § (3) bek.

²⁷ Ld. 870/D/2002. AB végzés, 540/D/2002. AB hat., 916/D/2002. AB hat.

Az idő előtt, azaz folyamatban lévő ügyben előterjesztett alkotmányjogi panasz esetén az Alkotmánybíróság vagy visszautasítja az indítványt, vagy utólagos normakontroll iránti kérelemként bírálja el.²⁸

5. Alkotmányellenes jogszabály alkalmazása

Az alkotmányjogi panasz benyújtásának további feltétele, hogy az alkotmányellenes jogszabályt alkalmazzák a megelőző eljárásban. Azaz nem elég valamely jogszabály alkotmányellenességére hivatkozni, hanem azt kell igazolni, hogy az adott jogszabályt a bíróság vagy hatóság eljárásában alkalmazta, és a jogsérelem ennek az alkotmányellenes jogszabálynak az alkalmazása folytán következett be.

Milyen jogszabályokat alkalmazhat a megelőző eljárásban a bíróság vagy hatóság? Elsősorban természetesen a határozatuk igazít el: a Ve. 29/B. § (2) bekezdés e) pontja alapján a választási bizottság határozatának tartalmaznia kell azokat a jogszabályhelyeket, amelyek alapján a választási bizottság a határozatot hozta. A bíróságokat ugyanezre a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (Pp.) 221. § (1) bekezdése kötelezi.

Az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint a vizsgálatot megalapozza az is, ha a határozat egészét figyelembe véve megállapítható, hogy egy rendelkezést a hatóság vagy bíróság úgy alkalmazott, hogy nem említette paragrafusszám szerint.²⁹ Így egy választási ügyben nyilván háttérjogszabályként alkalmazza a bíróság a választójogra, a választási rendszerre vonatkozó alapvető rendelkezéseket, még ha ezeket tételesen a határozatában nem is jelöli meg.

Az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint alkotmányjogi panasz tárgya alkotmányellenes jogalkotói mulasztás nem lehet, mert annak hátrányos jogkövetkezményei az alkotmányjogi panasz előterjesztőjével szemben a konkrét ügyben nem alkalmazhatók. Ez azonban csak az általános szabály, az Alkotmánybíróság néha kivételt tett, bár kimondta: „ezt az ítélkezési gyakorlatot nem érinti, hogy egyes ügyekben az adott ügy speciális körülményeire tekintettel az Alkotmánybíróság eltérő álláspontra helyezkedett.”³⁰ Jelenleg tehát aligha van esélye annak a beadványozónak, aki például egy egyéni választókerületi választási eredményt arra hivatkozva támad meg alkotmányjogi panasszal, hogy a választókerületek aránytalansága sérti az alkotmányban biztosított egyenlő választójogot, tekintettel arra, hogy e kérdésben az Alkotmánybíróság mulasztásos alkotmánysértést állapított meg.

²⁸ Ld. 209/B/1992. AB végzés, illetve 912/B/1994. AB végzés

²⁹ 39/2007. (VI. 20.) AB hat.

³⁰ Ld. 23/1998. (VI. 9.) AB hat.

Alkotmányjogi panasz elbírálásakor az Alkotmánybíróság már hatályon kívül helyezett jogszabályt is vizsgál, ha a panaszos jogsérelme a már hatályát vesztt alkotmányellenes jogszabály alkalmazása folytán következett be.³¹

6. Jogkövetkezmények – vagy azok hiánya

Képzeltbeli indítványozónk karnyújtásnyira került a sikertől: az Alkotmánybíróság elfogadhatónak találta indítványát, és megállapította, hogy az ügyében alkalmazott jogszabály vagy jogszabályhely alkotmányellenes. De milyen következménnyel van ez az ő ügye kimenetelére?

Az Abtv. 48. § (3) bekezdése szerint az alkotmányjogi panasz esetén az Alkotmánybíróság eljárására az utólagos normakontroll szabályait kell alkalmazni. Ez azt jelenti, hogy főszabály szerint a jogszabály vagy annak rendelkezése a határozat közzétételének napján veszti hatályát, és ettől az időponttól kezdve nem lehet alkalmazni, a határozat közzététele előtt létrejött jogviszonyokat tehát nem érinti. Az Alkotmánybíróság azonban ettől az időponttól eltérően is meghatározhatja az alkotmányellenes jogszabály hatályon kívül helyezését vagy a konkrét esetben történő alkalmazhatóságát, ha ezt a jogbiztonság vagy az eljárást kezdeményező különösen fontos érdeke indokolja.³²

Az Alkotmánybíróság az eljárást kezdeményező különösen fontos érdekének nyilvánította például a szerződés megkötéséhez szükséges hozzájárulás megtagadása elleni jogorvoslatot, a fizetési kötelezettség alóli mentesülést, illetve a tulajdonjog megszerzését.³³ Arra a következtetésre juthatunk, hogy az eljárást kezdeményező aktív vagy passzív választójogának érvényesülése, a választáson való részvétel vagy indulás olyan különösen fontos érdek, amelyet az Alkotmánybíróság figyelembe vehetne.

A jogbiztonság követelménye azonban kevésbé indokolhatja a visszamenőleges hatályú megsemmisítést vagy a konkrét esetben történő alkalmazhatóság tilalmát. Az *ex tunc* hatályú megsemmisítés ugyanis általában éppen a jogbiztonság ellen hat, hiszen a jogbiztonság elvéből főszabály szerint az következik, hogy lezárt jogviszonyokat sem jogszabállyal, sem jogszabály hatályon kívül helyezésével nem lehet alkotmányosan megváltoztatni.³⁴

Az *ex tunc* megsemmisítés két – látszólag vagylagos – feltétele összevetésével tehát megállapítható, hogy ezek legtöbb esetben nem egymást erősítik, hanem inkább egymás ellen hatnak. Különösen igaz ez a választási és népszavazási ügyek esetében.

³¹ Ld. ezt az Alkotmánybíróság ideiglenes ügyrendjéről és annak közzétételéről szóló, módosított és egységes szerkezetbe foglalt 3/2001. (XII. 3.) Tü. hat. 44. § (2) bek.-ben is

³² Abtv. 43. § (4) bek.

³³ 19/2010. (II. 28.) AB hat., 165/2008. (XII. 18.) AB hat., 92/2007. (XII. 22.) AB hat.

³⁴ 10/1992. (II. 25.) AB hat.

Itt ugyanis az alkotmányjogi panaszra okot adó választási esemény nem kizárólag az indítványozó alkotmányos jogaira van kihatással, hanem egy egész szavazókör, esetleg választókerület választási folyamatának valamelyik elemét érinti, ily módon az indítványozó egyéni érdekét szinte lehetetlen úgy szolgálni, hogy az érintetlenül hagyja a választási eljárás valamely lezárt jogviszonyát. Érthető például: ha a választáson alulmaradt jelölt sikeres alkotmányjogi panasa eredményeképpen az Alkotmánybíróság a megsemmisített jogszabály alkalmazhatóságát a konkrét esetben kizárja, akkor ezáltal nemcsak az indítványozónak ad lehetőséget, hogy passzív választójogával élhessen, hanem kikényszeríti – illetve a később írottak szerint inkább kikényszerítheti –, hogy az adott választókerületben újra választási eseményre kerüljön sor, érintve ezzel mind a választáson indult többi jelölt, köztük a megválasztott képviselő, mind a választókerület választópolgárainak alkotmányos jogát. Egy ilyen mértékű következmény azonban – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a választástól több hónap is eltelik a határozat megszületéséig – a jogbiztonság ellen hat, még ha az indítványozó különösen fontos érdekét méltányolja is.

Még súlyosabb következményre vezetne, ha az Alkotmánybíróság – az ún. *Ergreiferprämie* elvén túlnyúlva – szélesebb körben zárna ki az alkotmányellenesnek talált norma alkalmazhatóságát, vagy visszamenőleges hatállyal semmisítené meg az adott jogszabályt.³⁵ Ez azt jelentené, hogy a norma hatálybalépését követő valamennyi választási esemény joghatását felül kellene vizsgálni, amely olyan mértékű jogbizonytalanságot eredményezne, amely nyilvánvalóan vállalhatatlan.

A fentiek alapján kevés az esélye, hogy az Alkotmánybíróság egy választási ügyben eltérne a megsemmisítésre és alkalmazhatóságra vonatkozó főszabálytól. Két, nagyon szűk esetkörben tartjuk ezt mégis elképzelhetőnek. Az első az, amikor az indítványozó különösen fontos érdeke indokolja az ügyében az alkotmányellenes jogszabály alkalmazásának kizárását, de ez kizárólag az ő jogi helyzetére hat ki, a választási eljárás többi szereplőinek lezárt jogviszonyát nem érinti. Ilyen eset képzelhető el például akkor, ha valakinek a választójoga a választási névjegyzékből való kihagyása miatt sérül. Ekkor az alkalmazási tilalom alapján megállapítható, hogy ő választójoggal rendelkezett az adott választáson, de ez az adott választás eredményére nem hathatott ki, ezért az azt megállapító döntés érintetlenül marad. Más kérdés, hogy ezáltal jogsérelme aligha nyer valóban orvoslást.

A másik eset, hogy egy jogszabály olyan súlyosan alkotmánysértő, hogy visszamenőleges hatályú megsemmisítése, és ezzel a hatálybalépését követően lezajlott választások eredményének felülvizsgálata, esetleg a választások megismétlése jobban szolgálja a jogbiztonságot, mint az alkotmánysértő jogszabály alapján lebo-

³⁵ Az osztrák *Ergreiferprämie* elve szerint az alkotmányellenesség megállapításának gyümölcset a panaszos élvezheti, őt így jutalmazza azért, hogy az Alkotmánybíróság elé vitte a jogszabály alkotmányellenességét. SÓLYOM László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 387-388. o.

nyolított választások eredményének és az így megválasztott testületek működésének fenntartása. Ezen eset előfordulásának azonban igen kicsi a valószínűsége.

Feltételezzük most azt, hogy az Alkotmánybíróság egy ügyben úgy dönt, hogy kizárja az alkotmányellenes jogszabály konkrét ügyben való alkalmazhatóságát. A következő kérdés az, hogy milyen lehetősége van az indítványozónak, hogy az Alkotmánybíróság döntésének saját ügyében is érvényt szerezzen.

Első lépésként megállapíthatjuk, hogy a jogalkotó nem határozott meg speciális szabályokat arra az esetre, ha választási eljárásban az Alkotmánybíróság az alkotmányellenessé nyilvánított jogszabálynak a konkrét esetben történő alkalmazhatósága visszamenőleges kizárásával ad helyt alkotmányjogi panasznak. A 23/1998. (VI. 9.) AB határozatban megállapított alkotmányos mulasztás orvoslására irányuló 1999. évi XLV. törvény kizárólag a polgári és közigazgatási eljárásjogot egészítette ki ilyen rendelkezésekkel.³⁶ Ezért vizsgálatunkat valamely eljárásjog irányában kell folytatnunk. Tekintettel arra, hogy a választási eljárásban az esetek többségében közigazgatási ügyekben eljáró bíróság mondja ki a döntő szót, a polgári perrendtartás szabályainak alkalmazása tűnik kézenfekvőnek.

Itt azonban azt az előkérdést kell feltennünk, hogy alkalmazhatóak-e a Pp. szabályai a választási eljárásban. A Ve. a bírósági felülvizsgálati eljárást részletesen szabályozza, és nem írja elő háttérjogszabályként a Pp. alkalmazását.³⁷ Tekintettel azonban arra, hogy a Ve. rendelkezései nem minden eljárási mozzanatot szabályoznak, a bíróságok a választási jogorvoslati rendszer 2005-ben történt átalakítását követően fokozatosan a Pp. egyre több rendelkezését vonták be ítélezési gyakorlatukba, később a Legfelsőbb Bíróság határozataiban ki is mondta a Pp. alkalmazhatóságát, ily módon az mára már választási ügyekben ténylegesen háttérjogszabállyá vált.³⁸ Az LB álláspontja szerint azonban a Pp. szabályai csak akkor alkalmazhatók, amennyiben azok a Ve. szabályaival összhangban állnak.³⁹

A Pp. XXIV. fejezete határozza meg az alkotmányjogi panasz alapján alkotmányellenessé nyilvánított jogszabály konkrét esetben történő alkalmazhatóságának visszamenőleges kizárására irányuló eljárás szabályait. Ebben az esetben a Legfelsőbb Bíróság az Alkotmánybíróság határozatának kézbesítésétől számított 30 napon belül benyújtott kérelem alapján, nemperes eljárásban állapítja meg az

³⁶ Az alkotmányjogi panasz alapján alkotmányellenessé nyilvánított jogszabály konkrét esetben történő alkalmazhatóságának visszamenőleges kizárására irányuló eljárás megteremtéséről szóló 1999. évi XLV. tv.

³⁷ Ezért a szakirodalomban többen a nemleges álláspontot foglalják el a Pp. háttérjogszabályként való alkalmazhatóságát illetően – e tanulmány szerzője is e véleménynek adott hangot egy korábbi tanulmányában

³⁸ „A Ve. 84. §-ának (2) bekezdése értelmében a bíróság a kérelemről nemperes eljárásban határoz. A 105/1952. (XII. 28.) MT rendelet 13. § (3) bekezdése értelmében a nemperes eljárásokban is a Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény szabályait kell megfelelően alkalmazni.” (Ld. pl. Kvk. II. 37.120/2008/3. számú LB végzés)

³⁹ Kvk. IV. 37.484/2006/5. számú LB végzés

alkotmányjogi panasz orvoslásának eszközét. A Legfelsőbb Bíróság kétféle eszköz közül választhat:

a) Ha az Alkotmánybíróság anyagi jogszabályt vagy rendelkezést semmisített meg, és az ügyben kizárólag per (vagy nemperes eljárás) volt folyamatban, értesíti a panasz indítványozóját, hogy harminc napon belül perújítási kérelmet terjeszthet elő a perben eljáró elsőfokú bíróságnál.

b) Ha az Alkotmánybíróság eljárási jogszabályt vagy rendelkezést semmisített meg, megállapítja az Alkotmánybíróság határozatából következő eljárási jog gyakorolhatóságát a vonatkozó eljárási szabályok megfelelő alkalmazásával, s szükség esetén az eljárás azon szakaszának újbóli lefolytatását rendeli el az azt befejező határozat egyidejű hatályon kívül helyezésével, melynek kimenetelére az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása hatással lehetett.

Az eredményes alkotmányjogi panasz alapján indított eljárásokat soron kívül kell lefolytatni.

Elvileg ez az eljárás lenne alkalmazható választási és népszavazási ügyekben is, azonban némi ellentmondásra derül fény a vonatkozó jogszabályok szövegének alaposabb tanulmányozása során. A Ve. fentiekben már értelmezett 84. § (10) bekezdése szerint a választási eljárásban benyújtott bírósági felülvizsgálati kérelem alapján született bírósági határozat ellen további jogorvoslatnak helye nincs. Ez a rendelkezés nemcsak a rendes jogorvoslat kizárására irányul, hanem a rendkívüli jogorvoslatok lehetőségét is kiiktatja. Ezt az értelmezést erősíti az is, hogy 2006. január 1-ig a Pp. 271. § i) pontja is kizárta a felülvizsgálatot választási eljárásban a bíróság határozata ellen, e rendelkezés hatályon kívül helyezését a törvényjavaslat indokolás azzal magyarázta, hogy így kimaradtak a törvényből azok a duplikátumok, melyek olyan ügyekben zárták ki a felülvizsgálatot, ahol külön törvény rendelkezése értelmében amúgy is kizárt a jogorvoslat, azaz a rendes és a rendkívüli jogorvoslat is.⁴⁰ Ahogy a jogorvoslati jog kimerítéséről szóló részben már utaltunk rá, a további jogorvoslat kizárása azzal az elvárással van összefüggésben, hogy a választási eredmények minél előbb megszülessenek, és egy legitim közjogi testület kezdhesse meg a munkáját. Ez a cél, a választás eredményének gyors és hiteles megállapítása – amely a Ve. 3. §-ában meghatározott választási alapelvek között is megjelenik – végső soron a jogbiztonság követelményére vezethető vissza. Ismét a jogbiztonsághoz értünk vissza: ugyanaz az érv, amely alapján álláspontunk szerint az Alkotmánybíróság aligha zárná ki az alkotmányellenes jogszabály konkrét ügyben történő alkalmazását akadályozza meg, hogy ha ez mégis megtörténne, az indítványozó ügyében alapjogsérelme orvoslásra kerüljön.

Ha ugyanis az alkotmányjogi panasz benyújtását „megakadályozni” nem is tudja a Ve., nincs olyan eljárás, amellyel a sikeres indítványozó konkrét ügyében az Alkotmánybíróság döntésének érvényt lehetne szerezni.

⁴⁰ A Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi. III. tv. módosításáról szóló 2005. évi CXXX. tv. indokolása

Segítségünkre lehetne még az Alkotmánybíróság korai gyakorlatában követett eljárás, mellyel ilyen esetben az ügy sajátosságaihoz igazodva, egyedileg maga határozta meg a bekövetkezett jogsérelem orvoslásának általa legalkalmasabbnak talált eszközét és eljárását, de ezt a testület 1998-ban már nem megfelelőnek minősítette és azóta nem is alkalmazta.⁴¹

Azt látjuk tehát, hogy az alkotmányjogi panasz választási és népszavazási ügyekben csak látszólag elérhető jogorvoslati eszköz, az egyedi jogsérelem orvosolhatatlansága miatt ezekben az eljárásokban gyakorlatilag utólagos normakonrollként működik. Meglepő következtetés ez, tekintettel arra, hogy a politikai részvételi jogokat az Alkotmánybíróság a politikai jogok között kiemelten fontosnak minősítette.

Alkotmányjogi panaszának sikertelenségén kesergő indítványozónkat most magára hagyva, a tudományos gondolkodó szabadságát kihasználva elemezzük most azt, hogy mi történne akkor, ha a Ve. nem zárna ki a további jogorvoslatot, és az alkotmányjogi panasz orvoslását – akár a Pp.-ben meghatározott módon, akár egy speciális eljárásrend megalkotásával – lehetővé tenné.

Két probléma merül itt fel. Az egyik az időtényező: míg a választási eljárás néhány hónapos, az eredmény-megállapítás pedig a szavazás napjától számítva néhány napos időtartam alatt zajlik le, addig egy esetleges alkotmányjogi panasz elbírálására a választástól számított több hónap elteltével kerülne csak sor. Ily módon – amennyiben a kérelmező konkrét ügyében való alkalmazási tilalom ezt szükségessé tenné – a választás eredményét legalább egy évvel az Országgyűlés működésének megkezdése után semmisítenék meg.

De problémát okoz az időtényező akkor is, ha a választás eredményének megsemmisítésére nem kerül sor, csak annak megállapítására, hogy a beadványozó az x. évi választáson választójogosult volt. Ebben az esetben – mivel az adott választás egyszerű, reprodukálhatatlan lehetőség a jog gyakorlására – aligha beszélhetünk a beadványozó alapjogának valódi, hatékony orvoslásáról.

A másik probléma: az érintettek köre. Ha egy indítványozó sikeres alkotmányjogi panasz folytán ügyében alkalmazási tilalmat mond ki az Alkotmánybíróság, ez kizárólag egy egyéni és/vagy területi választókerület eredményének megsemmisítésével járhat, az ország többi választókerületében az – ugyanazon alkotmányellenes jogszabály alapján megállapított – eredményt nem érinti. Ez a probléma természetesen valamennyi alkotmányjogi panasz esetén fennáll, de az egész országban, azonos időpontban, azonos feltételek mellett gyakorolható politikai részvételi jogok esetén különösen élesen jelentkezik.

A fentiek alapján e tanulmány is az alkotmányjogi panasz intézményének újragondolását sürgető véleményekhez csatlakozik. Egy tökéletesített alkotmányjogi panasz ugyanis az alapjogi sérelem orvoslásának egyik legerősebb eszköze lehetne. Tekintettel arra, hogy a politikai részvételi jogok alapjogok, elengedhetetlen, hogy

⁴¹ 23/1998. (VI. 9.) AB hat.

a jogalkotó egy ilyen módosítás során védelmüket más alapjogokkal hasonló módon biztosítsa, figyelembe véve azonban ezen alapjogok speciális sajátosságait.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁDÁM Antal – TORDAI Csaba – HANÁK András – DOMÁNY András: Az Alkotmánybíróság első kilenc éve. *Fundamentum*, 1999, 2. szám 71-83. o.
- BODNÁR Eszter: A választási jogorvoslati rendszerről. In: Nagy Marianna (szerk.): *Jogi tanulmányok 2007*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2007, 7-20. o.
- BRAGYOVA András: Az alkotmányjogi panasz fogalma. In: Dezső Márta – Kukorelli István (szerk.): *Ünnepi kötet Sári János egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2008, 69-77. o.
- DEZSŐ Márta: A politikai jogok és a választójog az alkotmányban. *Acta Humana*, 1995, 18-19. szám 170-185.
- ENYEDI Krisztián: Az „állandó gyakorlat” az alkotmánybírósági panaszeljáráásban. *Fundamentum*, 2007, 3. szám 65-73. o.
- LÁBADY Tamás: A populáris akció és az egyéni jogvédelem biztosítása az alkotmánybírósági eljárásban. *Magyar Jog*, 1991, 7. szám 385-390. o.
- MOLNÁR Miklós: A választási eljárási jog korszerűsítési irányairól. *Magyar Közigazgatás*, 2004, 11. szám 655-671. o.
- PETRETEI József: Alkotmány és alkotmányosság. *Magyar Közigazgatás*, 1995, 1. szám 1-22. o.
- SÁRI János – SOMODY Bernadette: *Alapjogok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008
- SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001
- UITZ Renáta: Egyéni jogsérelmek és az Alkotmánybíróság. In: Halmai Gábor (szerk.): *A megtalált alkotmány? / The Constitution Found?* INDOK, Budapest 2000, 186-207. o.